

Türkiye’de Turizm ve İhracat Gelirlerinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Testi: Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi

Esra POLAT*¹, Süleyman GÜNAY¹

¹Hacettepe Üniversitesi, Fen Fakültesi, İstatistik Bölümü / ANKARA

Alınış Tarihi:10.10.2011, Kabul Tarihi:17.07.2012

Özet: Bu çalışmada, Türkiye için ihracat ve turizm gelirlerinin birlikte ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, 1969-2009 dönemine ait ihracat gelirleri, turizm gelirleri ve gayri safi milli hasılaya ilişkin yıllık veri kümesi kullanılarak, eşbütünleşme yöntemi ve nedensellik analizi yardımıyla analiz edilmektedir. Johansen eşbütünleşme testinin sonuçları ihracat gelirleri, turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu yönündedir. Ayrıca, hata düzeltme modeline dayalı nedensellik analizi ihracat ve turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru sadece tek yönlü bir nedenselliğin olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, Türkiye’de uzun dönemde ihracat ve turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Nedensellik, Eşbütünleşme, Hata Düzeltme Modeli, İhracat, Gayri Safi Milli Hasıla, Turizm.

The Test of the Effect of Tourism and Export Receipts on the Economic Growth in Turkey: Cointegration and Causality Analysis

Abstract: In this study, the joint effect of exports and tourism receipts on economic growth is analyzed for Turkey via cointegration method and causality analysis based on vector error correction model by using annual data of the export receipts, tourism receipts and gross domestic product for the period 1969-2009. The results of Johansen cointegration test states that there is long-run relationship between export receipts, tourism receipts and economic growth. In addition, error correction model shows that there is only one-way causality from export and tourism receipts to economic growth. Thus, it could be told that the economic growth based on export and tourism is valid in Turkey for long-run.

Key Words: Causality, Cointegration, Error Correction Model, Export, Gross Domestic Product, Tourism.

Giriş

İktisat alanında “hızlı ve istikrarlı bir ekonomik büyüme sürecinin nasıl gerçekleştirilebileceği” konusu, yaygın bir biçimde tartışılır. Gelişmekte olan ülkelerin döviz rezervleri kısıtlı olduğu için, bu ülkelerin uluslar arası finansal piyasalardan mali kaynaklar elde etmesi güçtür. Bu nedenle ihracat; enerji, yatırım malları ve ara malları gibi ithalatın finansmanı için gerekli olan önemli kıt döviz kaynaklarını sağlamada, bir ülkenin büyüme sürecinde çok önemlidir (Aktaş, 2009). Uluslararası ticaretteki en büyük kategorilerden biri olan turizm de, dünya genelinde tüm hizmetler ticaretinin yaklaşık % 40’ını oluşturmakta ve görünmez bir ihracat kalemi olarak ekonomik büyümeye ve gelişmeye önemli katkılar sağlamaktadır (Bahar ve Bozkurt, 2010). Bu nedenle, ihracat ile ekonomik büyüme ve turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, ekonomi literatüründe çok tartışılan ve incelenen konulardan ikisidir.

İhracata dayalı büyüme (export-led growth/ELG) hipotezinde, ekonomik büyümenin temel belirleyicisinin ihracat artışı olduğu ileri sürülmektedir. Bu nedenle son 30 yılda pek çok gelişmekte olan ülke, daha önce uyguladıkları ithal ikamesine dayalı büyüme politikalarını terk ederek, ihracata yönelik büyüme politikasına geçmiştir. Planlı kalkınma döneminde 1960’lı yılların başlarından itibaren, ‘ithal ikameci’ olarak adlandırılan ve temelde korumacılığa dayanan politikalar izleyen Türkiye de, radikal bir değişimle 24 Ocak 1980 ekonomik

kararlarından sonra, ELG modeline geçen ülkelerden biri olmuştur (Kösekahyaoglu ve Şentürk, 2006; Bahar ve

Bozkurt, 2010). 1980 yılı sonrasında ise, ekonominin dış açılmasını sağlamak, kaynak dağılımında etkinliği arttırmak ve ülke içi pazarı uluslararası sistemle bütünleştirmek amacıyla dışa açık, ihracata yönelik politikaların uygulamaya başlanması, 1983’ten sonraki yıllarda ihracat gelirlerinde önemli bir artışa neden olmuştur (Erdoğan, 2006).

Son yıllarda ortaya atılan teorik modeller, turizmi de bir ihraç malı olarak kabul etmektedir. Turizmdeki hızlı bir gelişme, hane halkı gelirlerinde ve devlet gelirlerinde doğrudan bir artışa yol açarken, çarpan etkisi ile ödemeler dengesini iyileştirmede dolaylı bir etkiye sahip olmaktadır. Bunun sonucu olarak da, ELG hipotezinde olduğu gibi, turizme dayalı büyüme (tourism-led growth/TLG) hipotezinde de, turizmdeki gelişmenin genel olarak ekonomik büyümeye olumlu bir katkı sağladığı görüşü savunulmaktadır. Türkiye’ye bakıldığında turizm sektörünün özellikle 24 Ocak 1980 ekonomik kararlarından sonra çok büyük bir gelişme göstererek, ülke kalkınmasında lokomotif görevi üstlendiği görülmektedir. Bu tarihten sonra ihracata yönelik sanayileşme stratejisini benimsenmesiyle, Türkiye’de serbest piyasa ekonomisinin temel prensibi olarak kabul edilen ihracat odaklı sanayileşmenin gerçekleştirilmesinde turizm sektörü; kolay, etkili, verimli ve nispi olarak da

*espolat@hacettepe.edu.tr

ucuz bir araç olarak görülmüştür. Türkiye’de turizm sektörü de 1983 sonrası yapılan iktisadi ve hukuki teşvikler sonucu dünya turizmindeki büyüme eğilimini izler durumuna gelmiş, ülke ekonomisi için büyük bir gelir ve istihdam kaynağı olmuştur. Günümüzde turizm, Türkiye’de imalat sanayinden sonra gelen en önemli döviz kaynağı konumundadır (Bahar, 2006; Khalil vd., 2007; Malik vd., 2010).

Turizm ve ihracat sektörlerinin ülke ekonomileri için özellikle önemli döviz kaynakları olmaları, ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etki yaratacakları beklentisini doğurmuştur. Bu nedenle, iktisat alanında özellikle son yıllarda ELG ve TLG konuları farklı ülkeler için farklı yöntemler kullanılarak çeşitli uygulamalar ile araştırılmıştır. Bu çalışmanın amacı ise literatürdeki çalışmalardan farklı olarak, Türkiye için ihracat gelirleri, turizm gelirleri, gayri safi milli hasıla (GSMH) veri kümesini kullanarak, ihracat ve turizm gelirlerinin her ikisinin birlikte ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ve ilişkisini inceleyerek ihracata ve turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerliliğini araştırmaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde, ihracat ile ekonomik büyüme ve turizm ile ekonomik büyüme arasındaki teorik ilişkiden söz edilmiş, üçüncü bölümde ise bu ilişkileri inceleyen çeşitli uygulamalı çalışmalardan söz edilerek literatür taraması yapılmıştır. Dördüncü bölümde analizlerde kullanılan veri kümesi ve ekonometrik yöntem tanıtılmıştır. Beşinci bölümde, analiz sonuçları verilmiş ve gerekli yorumlar yapılmıştır. Altıncı bölümde ise yapılan çalışma özetlenmiş, sonuç ve öneriler sunulmuştur.

İhracat ile Ekonomik Büyüme ve Turizm ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Teorik İlişkiler

Gelişmekte olan birçok ülkede büyümenin ve ekonomik kalkınmanın temel kaynağını, ihracata dayalı gelişme stratejisi oluşturmaktadır. Ekonomi literatürüne bakıldığında, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini inceleyen çok sayıda araştırmanın olduğu görülmektedir. Bu konuda yapılan uygulama çalışmalarında elde edilen sonuçlar oldukça farklıdır. Ancak genel anlamda, ihracatın ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği başka bir deyişle, ihracattaki gelişmenin ve artışın ekonomik büyümede oransal bir artışa neden olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Çünkü, bir ülke ekonomisinde ihracatın gelişimi ile birlikte; ölçek ekonomilerinden yararlanılmakta, bağlayıcı döviz kısıtlamaları azaltılmakta ve döviz sıkıntısı hafifletilmekte, ticaret dışı sektörlerde pozitif dışsallıklar sağlanmakta, rekabet gücü elde edebilmek için kaynaklar etkili ve verimli kullanılmakta, geleneksel sektörlerde yatırımlar canlanmakta ve sonuçta ihracat ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir (Bahar, 2006). ELG hipotezi olarak adlandırılan; ihracattaki büyümenin bir ekonominin üretim ve istihdamındaki büyümenin temel belirleyicisi olduğu görüşü üç temel iddia ile desteklenmektedir. Bunlardan ilki, Keynesyen bir iddiadır ve ihracattaki artışın dış ticaret çarpanı vasıtasıyla üretim hacminde genişleme yaratacağını öne sürer. İkincisinde ise, ihracattan elde edilen dövizin sermaye malları

ithalatında kullanıldığı ve dolayısıyla ekonomik büyümeye neden olduğu savunulmaktadır. Üçüncü iddiaya göre de, ihracat pazarındaki hacim ve rekabet, ölçek ekonomilerine ve üretimde teknolojik ilerlemeye ve yayımlara sebep olur (Kösekahyaoğlu ve Şentürk, 2006).

Buradan hareketle; bir gelişme stratejisi olarak turizmin ekonomik büyümeye neden olacağına ilişkin teorik dayanağın, ihracat ve ekonomik büyüme literatüründen kaynaklandığını söylemek mümkündür. Nitekim ödemeler bilançosunun cari işlemler hesabındaki uluslar arası hizmetler kısmında yer alan turizmin, uluslararası ticarete konu olan geleneksel hizmet faaliyetlerinin başında yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla, yabancı turistlerin bir başka ülkede yapmış oldukları turizm amaçlı harcamalar, o ülkeye sağladığı döviz geliri açısından aynen mal ihracatında olduğu gibi bir ihracat etkisi yapmaktadır. Başka bir deyişle, turizm görünmez bir ihracat kalemidir. Çünkü turizmden elde edilen her türlü gelir, turistlere satılan her türlü ürün ve hizmet ek ihracat olarak kabul edilmektedir. Ülkeye gelen turist sayısı arttıkça, gidilen ülkedeki ürün ve hizmet üretimine olan talep de artmaktadır. Eğer gidilen ülke, yükselen talep düzeyine paralel olarak artan üretimi karşılayacak kaynaklara sahip ise, turistlerin tüm harcamaları o ülkede kalacaktır. Ancak, üretimi yerel kaynaklarla arttırma olanağı yok ise, o zaman yetersiz olan üretim faktörlerini ithal etmek gerekecektir. Ülkenin turistik döviz kazançları, döviz kayıplarından daha fazla ise turizm ödemeler dengesine olumlu katkıda bulunacaktır. Bu nedenle, ELG hipotezinde olduğu gibi, TLG hipotezinde de turizmin uzun dönemde ekonomik büyümeye neden olabileceği kabul edilmektedir. Özetle, bir ülkede turizmin gelişmesiyle birlikte; döviz sıkıntısı hafifler, ülke içi firmaların dışarıdaki rakipleri ile rekabet gücü ve sonuçta verimliliği artar, ölçek ekonomilerinden yararlanır, dış ticaret dengesi pozitif yönde etkilenir ve istihdam yaratılır. Bu gelişmeler ise bir bütün olarak ulusal gelirde artışa yol açarak, ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etki meydana getirir (Bahar, 2006).

Literatür Özeti

Literatürde, gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere birçok ülke için ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar vardır. Örneğin, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için yapılan çalışmalarda; Kugler (1991), Crospo ve Wörz (2003), Parikh ve Stirbu (2004) ihracat artış hızı ile GSMH değişimi verilerini ele alarak, zaman serisi analizi yapmışlardır. Eşbütünlüşme testinin ve hata düzeltme modeli (Error Correction Model/ECM) ile nedensellik testinin kullanıldığı bu çalışmalarda, ihracatın, gelişmiş ülkeler ve yüksek teknolojik ürünler üreten ülkelerde büyümeyi pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Erdoğan, 2006). Ekanayake (1999), sekiz tane gelişmekte olan Asya ülkesi için 1960-1997 döneminde Engle-Granger ile Johansen ve Juselius eşbütünlüşme, nedensellik testlerini kullanarak ihracattaki büyüme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Analiz sonuçları Hindistan, Endonezya, Kore, Pakistan, Filipinler, Sri Lanka ve Tayland için bu iki değişken arasında iki yönlü bir nedensellik olduğunu

göstermiş, Malezya için de ELG hipotezinin geçerli olduğu bulunmuştur. Ayrıca Sri Lanka hariç tüm ülkeler için, ekonomik büyümeden ihracattaki büyümeye doğru Granger nedenselliğın olduğu bulunmuştur. Ancak, ihracattaki büyümeden ekonomik büyümeye doğru kısa dönemli bir nedensellik için güçlü bir kanıt bulunamamıştır (Ekanayake, 1999). Jordan ve Eita (2007), Namibya için 1970-2005 döneminde ECM ve Johansen eşbütünleşme testlerini kullanarak ELG hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşmıştır (Eita, 2007). Türkiye için ise son yıllarda yapılan ve ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen önemli bir literatür oluştuğu söylenebilir. Örneğın, Erdoğan (2006), 1923-2004 döneminde Türkiye için ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ve uzun dönem ilişkisini, ECM nedensellik ve Johansen eşbütünleşme testlerini kullanarak incelemiştir. Araştırma sonucunda, iki değişken arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu ve iki taraflı bir nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. Kösekahyaoğlu ve Şentürk (2006), Türkiye ve yedi yeni gelişen ülke için Granger nedensellik analizini kullanarak ELG hipotezini test etmiştir. Çalışma sonucunda incelenen sekiz ülkeden Arjantin, Brezilya ve Hindistan için ELG hipotezi desteklenmezken, Türkiye, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya ve Çin örneklerinde ihracatla milli gelir arasında güçlü bir nedensellik ilişkisi olduğu bulunmuştur. Bilgin ve Şahbaz (2009), 1987–2007 dönemi için aylık verileri kullanarak uzun dönem ilişkisini Johansen eşbütünleşme testi ve kısa dönem ilişkisini VECM’ye bağlı Granger nedensellik testleri ile Toda ve Yamamoto (1995) tarafından tanımlanan dönüştürülmüş Wald (MWALD) testlerini kullanarak araştırmıştır. Toda ve Yamamoto yöntemine göre, ELG hipotezini destekleyecek bir şekilde, ihracattan büyümeyi temsil eden sanayi üretim endeksine doğru tek yönlü Granger nedensellik varlığı gözlemlenmiştir. Takım (2010), 1975-2008 Türkiye verilerini kullanarak ihracat ile büyüme arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik analizi ile test etmiş ve ihracat artışının büyümedeki artışı desteklemediği sonucuna ulaşmıştır. Temiz ve Gokmen (2010), 1950-2009 yılları için reel ihracat ve reel GSYİH ile ifade edilen ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi, Johansen eşbütünleşme testi, vektör hata düzeltme modeli (Vector Error Correction Model/VECM) ve Granger nedensellik testi kullanarak incelemiştir. Reel ihracat ve ekonomik büyüme arasında hem uzun dönemde, hem de kısa dönemde nedensellik ilişkisi bulmuş, bu nedenselliğın yönünün ise ekonomik büyümeden ihracata doğru olduğunu belirtmiştir (Erdoğan, 2006; Kösekahyaoğlu ve Şentürk, 2006; Bilgin ve Şahbaz, 2009; Takım, 2010; Temiz ve Gokmen, 2010).

Literatürde son yıllarda yapılan, çeşitli ülkeler ve Türkiye için turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştıran bazı çalışmalardan söz edilebilir. Örneğın, Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002), Johansen eşbütünleşme ile Granger nedensellik testlerini kullanarak turizmin İspanya’nın ekonomik büyümesine olan katkısını araştırmış ve TLG hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Dritsakıs (2004), uzun dönemde turizmin Yunanistan’ın ekonomik büyümesine olan etkisini Johansen eşbütünleşme ve ECM testlerini kullanarak analiz etmiş, ekonomik büyüme ile uluslararası turizm

gelirleri arasında güçlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşmıştır. Oh (2005), Engle ve Granger iki aşamalı yaklaşımını, VAR modelini kullanarak, Kore ekonomisi için ekonomik büyüme ile turizm arasında uzun dönemli bir ilişkinin olmadığını, sadece kısa dönemde ekonomik büyümeden turizme doğru tek yönlü bir ilişkinin olduğunu, böylece Kore için TLG hipotezinin geçerli olmadığını bulmuştur. Kim (2006), Tayvan için turizm harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi, Johansen eşbütünleşme testi, Granger nedenselliğı ve VAR modelini kullanarak araştırmıştır. Bu iki değişken arasında uzun dönemli ve iki yönlü bir ilişki olduğunu bulmuştur (Balaguer ve Cantavella-Jorda, 2002; Dritsakıs, 2004; Oh, 2005; Kim, 2006; Çetintaş ve Bektaş, 2008). Khalil vd. (2007), Pakistan ekonomisi için kısa dönemde, Granger ile ECM nedensellik testlerini ve uzun dönemde, Engle-Granger eşbütünleşme testini kullanarak, turizm harcamaları ile ekonomik büyüme arasında kuvvetli bir ilişki bulmuştur (Khalil vd., 2007; Malik vd., 2010). Türkiye için ise Gunduz ve Hatemi-J (2005), 1963-2000 yıllık verileri için bootstrap simülasyonuna dayandırılmış nedensellik ilişkisini test ederek, TLG hipotezinin Türkiye için geçerli olduğunu bulmuştur. Ongan ve Demiroz (2005), 1980Q1-2004Q2 dönemi için Johansen eşbütünleşme testi ve VECM’yi kullanarak, Türkiye’de ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasında hem uzun, hem de kısa dönemde iki yönlü bir nedensellik olduğunu ve araştırılan dönemde TLG hipotezinin geçerli olduğunu bulmuşlardır. Bahar (2006), 1963–2004 yılları arasındaki turizm gelirleri ile GSMH’den oluşan değişkenlere ait zaman serisini, VAR modeli kullanılarak incelemiştir. Elde edilen sonuçlar, turizmin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etki meydana getirdiğini ve yapılan eşbütünleşme testine göre de, her iki değişken arasında uzun dönemde bir ilişkinin bulunduğunu göstermiştir (Gunduz ve Hatemi-J, 2005; Bahar, 2006; Çetintaş ve Bektaş, 2008). Özdemir ve Öksüzler (2006) ise, 1963-2003 dönemine ait turizm gelirleri, GSMH, reel döviz kuru değişkenlerini kullandıkları çalışmalarında Johansen eşbütünleşme ve VECM yöntemleri ile hem kısa hem de uzun dönemde, turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir ilişki olduğunu göstermiştir. Çetintaş ve Bektaş (2008), 1964-2006 dönemi için ARDL yöntemi ile Türkiye’de turizm gelirleri ve ekonomik büyüme değişkenleri arasında kısa dönemde bir ilişki bulmazken, uzun dönemde TLG hipotezinin Türkiye için geçerli olduğunu ifade etmiştir. Kızılgöl ve Erbaykal (2008)’da, Türkiye’deki turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi Toda-Yamamoto yöntemi çerçevesinde incelenmiştir. 1992:01–2006:02 dönemlerini kapsayan üçer aylık veriler kullanılarak yapılan test sonuçlarına göre, ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi ortaya çıkmıştır. Akan ve Işık (2009)’ta, 1970-2007 dönemi için Engle ve Granger ile Johansen Eşbütünleşme yöntemleri kullanılarak, yabancı ziyaretçi harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde bir etki yarattığı ve bu etkinin yabancı ziyaretçi harcamalarından ekonomik büyümeye doğru olduğu bulunmuştur. Ancak, ekonomik büyümeden yabancı ziyaretçi harcamasına doğru bir etki görülmemiştir. Katircioğlu (2009) ise, 1960-2006 dönemi için sınırlar testi ve Johansen yaklaşımını kullanarak Türkiye’de

uluslararası turizm ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki bulunamamıştır (Gunduz ve Hatemi-J, 2005; Özdemir ve Öksüzler, 2006; Çetin ve Bektaş, 2008; Akan ve Işık, 2009; Katircioğlu, 2009).

Veri Kümesi ve Ekonometrik Yöntem

Bu çalışmada, 1969 - 2009 dönemini kapsayan GSMH, ihracat gelirleri ve turizm gelirlerine ilişkin yıllık veri kümesi kullanılmıştır. İhracat gelirlerine ait veri kümesi Türkiye İstatistik Kurumu'ndan (TÜİK), turizm gelirlerine ait veriler Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği'nden (TÜRSAB) ve GSMH verisi ise "Dünya Bankası Gelişmişlik Göstergeleri, IMF'in Uluslararası Finansal İstatistikleri'nden" alınmıştır. Tüm değişkenlerin büyüme oranları önemli olduğu için analizlerde verilerin doğal logaritması alınmış değerleri kullanılmıştır. Çalışmada Eviews5 ekonometrik paket programı kullanılmıştır. Bu üç değişken arasındaki uzun dönemde bir ilişki olup olmadığı Johansen eşbütünlük testi ile kısa dönem ilişkileri ise VECM ile araştırılmıştır. Bu çalışmadaki zaman serilerinin birim kök içerip içermediği, Augmented Dickey-Fuller (ADF) testi kullanılarak araştırılmıştır.

Genişletilmiş Dickey-Fuller Birim Kök Testi

Zaman serileri analizinde, kullanılan değişkenler arasında anlamlı ilişkiler elde edilebilmesi için, serilerin durağan olması gerekmektedir. Durağanlık testi, serilerin birim kök içerip içermediğinin test edilmesidir. ADF birim kök testi aşağıdaki gibi üç farklı denklemi kullanarak yapılır. (1) eşitliği, sabit terim ve stokastik trendin olmadığı bir rasgele yürüyüş sürecini; (2) eşitliği, sabit terimin olduğu bir rasgele yürüyüş sürecini, (3) eşitliği ise hem sabit terimin hem de stokastik trendin olduğu bir rasgele yürüyüş sürecini tanımlamaktadır. Bu üç denklem için de, $\delta=0$ yokluk hipotezi test edilir. Eğer yokluk hipotezi red edilir ve $\delta<0$ seçenek hipotezi kabul edilir ise, Y_t serisi durağan olur (Malik vd., 2010). Düzeyde durağan bulunmayan seriler birinci farkları alınınca durağan hale gelir ise, bu serilere birinci dereceden bütünlük yani $I(1)$ serileri denir (Khalil vd., 2007; Malik vd., 2010).

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + \mu_t \quad (1)$$

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \delta Y_{t-1} + \mu_t \quad (2)$$

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \beta_2 t + \delta Y_{t-1} + \mu_t \quad (3)$$

Eşbütünlük Testi

Eşbütünlük, uzun dönemde ekonomik değişkenler arasındaki ortak bir hareket olarak tanımlanabilir. Tüm seriler aynı düzeyde bütünlük olduğunda, Johansen (1988, 1995) "tam bilgi en çok olabilirlik yöntemi" ile seriler arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığı test edilir. Johansen yöntemine göre X_t , (4) eşitliğindeki gibi tanımlanan bir sınırlanmamış vektör otoregressive süreç

olsun (unrestricted vector autoregression/VAR) (Özdemir ve Öksüzler, 2006; Jordan ve Eita, 2007).

$$X_t = \mu + \Pi_1 X_{t-1} + \dots + \Pi_k X_{t-k} + \varepsilon_t \quad (4)$$

X_t , n tane değişkenden oluşan $(n \times 1)$ boyutlu vektör; Π $(n \times n)$ boyutlu tahmin edilecek parametreler vektörü ve k, gecikme sayısıdır. (4) eşitliğindeki denklem, VECM olacak şekilde (5) eşitliğindeki gibi yeniden tanımlanabilir (Jordan ve Eita, 2007).

$$\Delta X_t = \mu + \Gamma_1 \Delta X_{t-1} + \dots + \Gamma_{k-1} \Delta X_{t-k+1} + \Pi X_{t-k} + \varepsilon_t \quad (5)$$

Burada, $\Gamma_i = -(I - \Pi_1 - \dots - \Pi_i)$, $(i = 1, \dots, k-1)$; $\Pi = -(I - \Pi_1 - \dots - \Pi_k)$; μ , sabit terim; ε_t , hata vektörüdür. Δ ise, değişkenlerin farkı alınmış biçimini temsil etmektedir. Harris (1995)' e göre (5) eşitliği, hem uzun hem de kısa dönemli ilişkiler hakkında bilgi sağlamaktadır. $(n \times n)$ boyutlu ve r ranklı olan Π matrisi, uzun dönem katsayılarını göstermektedir. Eşbütünlük testinin amacı, Π matrisinin rankının (r) belirlenmesi ile eşbütünlük vektörü sayısına karar vermektir. Johansen (1988) ile Johansen ve Juselius (1990) "iz" ve "maksimum özdeğer" testleri ile rankın belirlenebileceğini göstermiştir (Karagöl ve Serel, 2005; Özdemir ve Öksüzler, 2006; Jordan ve Eita, 2007; Aktaş, 2009).

Hata Düzeltme Modeli

Granger (1988), değişkenler eşbütünlük olduğunda seriler arasındaki nedensellik analizinin ECM ile yapılmasının daha uygun olacağını belirtmiştir. Çalışmamızda ECM'nin işleyişi, (6), (7) ve (8) eşitlikleri ile ifade edilebilir.

$$\Delta \text{LN}GSMH_t = a_0 + \sum_{i=1}^n a_{1i} \Delta \text{LN}GSMH_{t-i} + \sum_{i=1}^n a_{2i} \Delta \text{LN}IHRAC_{t-i} + \sum_{i=1}^n a_{3i} \Delta \text{LN}TURGEL_{t-i} + \lambda \text{ECM}_{t-1} + u_t \quad (6)$$

$$\Delta \text{LN}IHRAC_t = b_0 + \sum_{i=1}^n b_{1i} \Delta \text{LN}IHRAC_{t-i} + \sum_{i=1}^n b_{2i} \Delta \text{LN}GSMH_{t-i} + \sum_{i=1}^n b_{3i} \Delta \text{LN}TURGEL_{t-i} + \theta \text{ECM}_{t-1} + v_t \quad (7)$$

$$\Delta \text{LN}TURGEL_t = c_0 + \sum_{i=1}^n c_{1i} \Delta \text{LN}TURGEL_{t-i} + \sum_{i=1}^n c_{2i} \Delta \text{LN}GSMH_{t-i} + \sum_{i=1}^n c_{3i} \Delta \text{LN}IHRAC_{t-i} + \gamma \text{ECM}_{t-1} + \varepsilon_t \quad (8)$$

Yukarıdaki regresyon denklemlerindeki ECM_{t-1} , eşbütünlük denklemlerinden elde edilen hata terimlerinin bir gecikmeli değerini göstermekte ve hata düzeltme parametresi olarak adlandırılmaktadır. Hata düzeltme parametresinin katsayılarının $(\lambda, \theta, \gamma)$ istatistiksel açıdan anlamlı çıkması, uzun dönem dengesinden kısa dönem sapmaların varlığını gösterir. Uygulamada, hata düzeltme parametresinin negatif ve

İstatistiksel açıdan anlamlı olması beklenir. Çünkü bu durumda, değişkenlerin uzun dönem denge değerine doğru hareketinin olacağı ifade edilmektedir. ECM’de gecikmeli değerleri yer alan bağımsız değişkenlerin katsayılarının bir bütün olarak standart F-istatistiğinin anlamlı olması veya hata düzeltme değişkeninin t-istatistiğinin anlamlı olması nedenselliğin varlığını gösterir (Aktaş, 2009).

İhracat gelirleri, turizm gelirleri ve GSMH arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığının belirlenebilmesi için, ilk önce bu serilerin durağanlık testi yapılmıştır. Durağanlık testi için uygun gecikme sayıları, mutlak değerce en küçük Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmiştir. Çizelge 1’deki ADF birim kök testi sonuçlarından görüldüğü üzere, LNGSMH, LNIHRAC ve LNTURGEL değişkenleri için elde edilen ADF test istatistiği değerleri McKinnon % 5 kritik değerlerinden daha küçüktür. Buna göre, değişkenlerin tümünün düzeyde birim köke sahip olduğu söylenir.

Analiz Sonuçları

Çizelge 1. ADF Birim Kök Testi Sonuçları- Düzey

Değişken	Test Model Türü	ADF Test İstatistiği	Gecikme uzunluğu	MacKinnon %5 Kritik Değerleri
LNGSMH	Sabitli	-1.190105	1	-2.938987
	Sabitli ve trendli	-2.870871	1	-3.529758
LNIHRAC	Sabitli	-1.439676	1	-2.938987
	Sabitli ve trendli	-2.471773	1	-3.529758
LNTURGEL	Sabitli	-2.353752	2	-2.941145
	Sabitli ve trendli	-1.885109	1	-3.529758

Ancak, Çizelge 2’den de görüldüğü üzere serilerin birinci dereceden farkları alındığında “birim kök vardır” yokluk hipotezi %5 düzeyinde red edilmektedir. Buna göre, ADF testine göre ihracat gelirleri, turizm gelirleri ve GSMH

değişkenleri birinci farklara göre durağandır. Böylece, birim kök testi sonucunda bu üç serinin birinci dereceden bütünlük yani I(1) serileri olduğu sonucuna ulaşılır.

Çizelge 2. ADF Birim Kök Testi Sonuçları-Birinci Fark

Değişken	Test Model Türü	ADF Test İstatistiği	Gecikme uzunluğu	MacKinnon %5 Kritik Değerleri
ΔLNGSMH	Sabitli	-3.771455	1	-2.941145
	Sabit ve trendli	-3.802050	1	-3.533083
ΔLNIHRAC	Sabitli	-4.349086	1	-2.941145
	Sabit ve trendli	-4.464752	1	-3.533083
ΔLNTURGEL	Sabitli	-3.561963	2	-2.943427
	Sabit ve trendli	-5.622116	1	-3.533083

Bütün değişkenlerin aynı seviyede durağan oldukları bulunduktan sonra, uzun dönemli denge ilişkisini araştırmak için eşbütünlük analizi yapılmıştır. Johansen eşbütünlük testi sonuçları Çizelge 3’te gösterilmiştir. Maksimum öz değer testi için, hiç eşbütünlük vektörü olmadığını söyleyen yokluk hipotezi red edilmektedir. En çok bir tane eşbütünlük vektörü olduğunu ifade eden

yokluk hipotez ise % 5 düzeyinde kabul edilmektedir. Buna göre değişkenler arasında %5 düzeyinde tek bir eşbütünlük vektörü bulunmaktadır. Johansen eşbütünlük testinden elde edilen sonuçlara göre, seriler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu belirlenmiştir.

Çizelge 3. Johansen Eşbütünlük Testi Sonuçları

Yokluk Hipotezi	Maksimum Öz Değer Testi		
	Test İstatistiği	%5kritik değer	Olasılık
$H_0: r = 0$	25.20750	22.29962	0.0191
$H_0: r \leq 1$	10.61018	15.89210	0.2820
$H_0: r \leq 2$	4.549489	9.164546	0.3364

Çizelge 4’te Johansen eşbütünlük testi sonucunda elde edilen normalleştirilmiş eşbütünlük katsayıları yer almaktadır. Bulunan bu katsayılar, aslında uzun dönem esneklikleri ifade eden parametre tahminleridir. Bu katsayılara bakıldığında, ihracat gelirlerinin ve turizm gelirlerinin ekonomik büyüme etkisi esneklikleri pozitifdir. İhracat gelirleri ve turizm gelirlerindeki artışların uzun dönemde GSMH’yi attırdığı

görülmektedir. Hesaplanan esneklik etkisi yorumlandığında ihracat gelirlerindeki % 1’lik bir artışın GSMH’yi yaklaşık % 0.16 oranında arttırdığı, turizm gelirlerindeki % 1’lik bir artışın ise GSMH’yi % 0.10 arttırdığı söylenebilir. Burada ihracat ve turizm serileri

GSMH serisi ile pozitif bir ilişki içinde olup, teorik beklentilerimizi doğrulamaktadır.

Çizelge 4. Normalleştirilmiş Eşbütünlük Katsayıları

Değişkenler	Eşbütünlük Katsayıları
LNIHRAC	0.163426
LNTURGEL	0.106873
Sabit	3.066798

Seriler düzeyde durağan olmadığı ve eşbütünlük olduğundan dolayı, nedensellik testi için ECM kullanılmıştır. (6), (7) ve (8) numaralı denklemler sırasıyla GSMH, ihracat gelirleri ve turizm gelirleri serilerine uygulanmıştır. Modeller için uygun gecikme uzunluğu Schwarz bilgi kriterine göre 1 olarak belirlenmiştir. Çizelge 5'te her bir bağımlı değişken için bağımsız değişkenlerin, sabit terimlerin, hata düzeltme (ECM_{t-1}) terimlerinin katsayıları ve parantez içinde t istatistik değerleri verilmiştir. Bağımsız değişkenlere ilişkin katsayıların anlamlı bulunması değişkenler arasındaki kısa dönem nedenselliğin varlığını gösterirken, ECM_{t-1} terimlerinin katsayılarının anlamlı bulunması, uzun dönem etkisinin varlığını gösterir. Çizelge 5'e göre, sadece $\Delta LNGSMH$ 'nin bağımlı değişken olduğu denklem için ECM_{t-1} terimine ilişkin katsayı % 5 anlamlılık düzeyinde anlamlı bulunmuştur. ECM sonuçlarına göre, sadece ECM_{t-1} terimine ilişkin katsayının anlamlı olması

bile ihracat gelirleri ve turizm gelirlerinin, GSMH'ye (Granger anlamında) neden olduğunu göstermektedir. Ancak, GSMH'den ihracat ve turizm gelirlerine doğru bir nedensellik söz konusu değildir. Ayrıca $\Delta LNGSMH$ 'nin bağımlı değişken olduğu model için turizm gelirleri ile GSMH arasında uzun dönem ilişkisinin aksine, kısa dönemde negatif % 5 anlam düzeyinde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Ancak ECM_{t-1} katsayısı negatif ve istatistiki olarak yorumlanabilir bir büyüklüğe sahiptir. Bu terimin negatif çıkması kısa dönem sapmalarının dengeye yakınsadığını, yani hata düzeltme mekanizmasının çalıştığını gösterir. Teoriye göre, ECM_{t-1} negatif ise ekonomik büyümeye ilişkin denklem denge değerinin altındadır ve hata terimi bir sonraki dönemde onu denge değerine yükseltecektir. $ECM_{t-1} = -0.352117$ değeri, kısa dönemli şoktan dolayı meydana gelen uzun dönem dengesinden sapmanın her yıl yaklaşık % 35 oranında telafi edildiğini göstermektedir.

Çizelge 5. Hata Düzeltme Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişkenler			Sabit	ECM_{t-1}
	$\Delta LNGSMH_{t-1}$	$\Delta LNIHRAC_{t-1}$	$\Delta LNTURGEL_{t-1}$		
$\Delta LNGSMH$	0.082059 (0.507303)	-0.016669 (-0.324338)	-0.078087 (-2.161520)*	-0.007516 (-0.401044)	-0.352117 (-3.492591)*
$\Delta LNIHRAC$	0.185337 (0.291323)	-0.120378 (-0.595520)	0.014972 (0.105372)	0.136945 (1.857921)	-0.013065 (-0.032948)
$\Delta LNTURGEL$	0.177339 (0.201346)	-0.032151 (-0.114888)	0.029541 (0.150176)	0.077375 (0.758234)	-0.375311 (-0.683675)

Sonuç ve Öneriler

Takım (2010)'ın çalışmasının aksine burada elde edilen sonuçlar, Erdoğan (2006), Kösekahyaoğlu ve Şentürk (2006), Bilgin ve Şahbaz (2009) çalışmaları ile tutarlı olarak, teorik beklentilere de uyum göstererek, Türkiye için ELG hipotezinin geçerli olduğunu, yani Temiz ve Gokmen (2010)'ın çalışmasının aksine, nedenselliğin ihracattan ekonomik büyümeye doğru olduğunu göstermiştir.

Ayrıca bu çalışmadan elde ettiğimiz sonuçlar, Katircioğlu (2009)'nun çalışmasının aksine Gunduz ve Hatemi-J (2005), Ongan ve Demiroz (2005), Bahar (2006), Özdemir ve Öksüzler (2006), Çetintaş ve Bektaş (2008), Akan ve Işık (2009) çalışmaları ve teorik beklentiler ile de uyumlu olarak, Türkiye için TLG hipotezinin de geçerli olduğunu, yani Kızılgöl ve Erbaykal (2008)'in çalışmasının aksine, nedenselliğin turizmden ekonomik büyümeye doğru olduğunu göstermiştir.

Birçok ülkenin ekonomik büyüme konusunda zorluklar yaşadığı günümüz dünyasında, ihracat ve turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkileri ve bu ilişkilerin yönü, özellikle bu değişkenlerin ekonomik

büyüme üzerindeki etkileri konuları ilgi çekmektedir. Ancak, farklı ülkeler için yapılan uygulama çalışmalarında her iki değişkenin de ekonomik büyüme ile olan ilişkisinin yönü konusunda farklı sonuçlara ulaşılmıştır.

Bu çalışmada, literatürde yer alan Türkiye için yapılmış önceki çalışmalardan farklı olarak, Türkiye'de ihracat ve turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki birlikte etkisi ve bu değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri 1969-2009 dönemine ait ihracat gelirleri, turizm gelirleri ve GSMH değişkenlerine ilişkin yıllık veri kümesi kullanılarak, eşbütünlük yöntemi ve nedensellik testi yardımıyla analiz edilmiştir. Johansen eşbütünlük testi ihracat ve turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli anlamlı ve pozitif bir ilişkinin bulunduğunu göstermiştir. ECM'ye dayanan Granger (1988) nedensellik testi de, ihracat ve turizm gelirlerinden GSMH'ye doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu

göstermiştir. ECM_{t-1} değişkeninin katsayısı negatif olduğundan hata düzeltme mekanizması çalışmakta ve bir dönemde meydana gelen dengesizlik sonraki dönemlerde düzeltilmektedir. Sonuç olarak, Türkiye’de uzun dönemde ihracat ve turizme dayalı ekonomik büyüme hipotezinin geçerli olduğu söylenebilir. Bu nedenle, Türkiye için döviz girdisi sağlayan sektörlerin başında gelen ihracat ve turizm sektörlerine yönelik yatırımları teşvik edici ve destekleyici politikalar uygulanmasının, uzun dönemde aynı zamanda ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etki yaratacağı açıktır.

Ekonomik büyüme ile turizm değişkenleri arasındaki uzun dönemli ilişki ve tek yönlü nedensellik bulguları, uzun dönemde turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğunu ve turizm endüstrisinin Türkiye’nin önemli büyüme kaynaklarından biri olduğunu göstermektedir. Turizm sektörü, endüstri malları ihracatından sonra ikinci sırada yer alırken, Türkiye’nin de en önemli ikinci döviz kaynaklarından birisidir. Turizm sektörünün büyüme sürecini hızlandırıcı rolünün artırılmasında hem devlete, hem de özel sektöre önemli görevler düşmektedir. Devlet bir yandan turizme olan talebi artırıcı, diğer yandan turizm arzındaki büyümeyi hızlandıracak aktif politikalarla sektörü düzenlemelidir. Bu amaçla, turizm sektörünü teşvik eden politikaları çeşitlendirmeli ve ülke tanıtımına daha çok kaynak aktarmalıdır. Ayrıca, turizm bölgelerindeki altyapı güçlendirilmeli ve çevre sorunlarının çözümü öncelikli amaçlardan biri olmalıdır. Özel sektör ise turizmdeki hizmet kalitesini yükseltmeli, sektörün ihtiyacına karşılık veren nitelikli işgücü istihdamını artırmalıdır.

İhracata dayalı strateji ise, ülkelerin serbest ticaret koşullarında karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları alanlarda üretim yapmalarını öngörmektedir. Bir başka deyişle, tüm sanayiler değil, ancak gelişme potansiyeline sahip olanlar özendirilmeye çalışılmalıdır. Bunu sağlamak için, ekonomiyi uluslararası ticaretten koparmayacak bir ticaret rejimi izlenmesi, ulusal kaynak tahsisinin ithal ikamesinde olduğu gibi sadece iç talep tarafından değil, uluslararası talep tarafından belirlenmesine izin verilmesi gerektiği vurgulanmalıdır.

Kaynaklar

- Akan, Y., Işık, C. 2009. Yabancı Ziyaretçi Harcamalarının Ekonomik Büyümeye Etkisi (1970–2007). *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 20 (2), 197-203.
- Aktaş, C. 2009. Türkiye’nin İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik Analizi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18 (2), 35-47.
- Bahar, O. 2006. Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı. *CBÜ. İİBF Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 13(2), 137-150.

- Bahar, O., Bozkurt, K. 2010. Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21(2), 255-265.
- Balaguer, L., Cantavella-Jorda, M. 2002. Tourism as a long-run economic growth factor: The Spanish case. *Applied Economics*, 34, 877–884.
- Bilgin, C., Sahbaz, A. 2009. Türkiye’de Büyüme ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkileri. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 177-198.
- Çetintaş, H., Bektaş, Ç. 2008. Türkiye’de Turizm ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Kısa ve Uzun Dönemli İlişkiler. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 19(1), 1-8.
- Dritsakis, N. 2004. Tourism as a long-run economic growth factor: An empirical investigation for Greece using causality analysis. *Tourism Economics*, 10(3), 305–316.
- Gunduz, L., Hatemi-J, A. 2005. Is the tourism-led growth hypothesis valid for Turkey?. *Applied Economics Letters*, 12(8), 499–504.
- Ekanayake, E. M. 1999. Exports and Economic Growth in Asian Developing Countries: Cointegration and Error-Correction Models. *Journal of Economic Development*, 24(2), 43-56.
- Erdoğan, S. 2006. Türkiye’nin İhracat Yapısındaki Değişme ve Büyüme İlişkisi: Koentegrasyon ve Nedensellik Testi Uygulaması. *Selçuk Üniversitesi Karaman İ. İ. B. F. Dergisi*, 10, (9), 30-39.
- Jordan, A. C., Eita, J. H. 2007. Export and Economic Growth in Namibia: A Granger Causality Analysis. *South African Journal of Economics*, 75(3), 540-547.
- Karagöl, E., Serel, A. 2005. Türkiye’de İhracat ve GSMH Arasındaki İlişkinin Koentegrasyon Yöntemiyle İncelenmesi. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 50, 1030-1040.
- Katircioğlu, S. T. 2009. Revisiting the tourism-led-growth hypothesis for Turkey using the bounds test and Johansen approach for cointegration. *Tourism Management*, 30, 17–20.
- Khalil, S., Kakar, M. K., Waliullah. 2007. Role of Tourism in Economic Growth: Empirical Evidence from Pakistan Economy. *The Pakistan Development Review*, 46(4), 985-995.
- Kızılgöl, Ö., Erbaykal, E. 2008. Türkiye’de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 351-360.

- Kim, H. L., Chen, M. H., Jang, S. C. 2006. Tourism expansion and economic development: The case of Taiwan. *Tourism Management*, 27, 925-933.
- Kösekahyaoğlu, L., Şentürk, C. 2006. İhracata Dayalı Büyüme Hipotezinin Testi: Türkiye ve Yeni Gelişen Ekonomiler Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(4), 23-45.
- Malik, S., Chaudhry, I. S., Sheikh, M. R., Farooqi, F. S. 2010. Tourism, Economic Growth and Current Account Deficit in Pakistan: Evidence from Co-integration and Causal Analysis. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*, 22, 21-31.
- Oh, C. O. 2005. The contribution of tourism development to economic growth in the Korean economy. *Tourism Management*, 26, 39-44.
- Özdemir, A. R., Öksüzler, O. 2006. Türkiye’de Turizm Bir Ekonomik Büyüme Politikası Aracı Olabilir mi? Bir Granger Nedensellik Analizi. *Balıkesir Üniversitesi SBE Dergisi*, 9(16), 107-126.
- Takım, A. 2010. Türkiye’de GSYİH ile İhracat Arasındaki İlişki: Granger Nedensellik Testi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2), 1-16.
- Temiz, D., Gokmen, A. 2010. An analysis of the export and economic growth in Turkey over the period of 1950-2009. *International Journal of Economic and Administrative Studies*, 3(5), 123-142.